

בין העגל לכרובים

(תגובה לסרט 'הספציאליסט' על משפט אייכמן מאת אייל סיוון)

בפרשתנו קוראים אנו על בניין המשכן במדבר. במרכזו, בקודש הקדשים עמד ארון הברית. מעליו מכסה, "כפרת", ועליה "שנים כרבים זָהָב ... פְּרָשֵׁי כִנְפֵּים לְמַעַלָּה". התיאור מסתיים בציווי לתת בתוך הארון "אֶת הָעֵדֻת", לוחות הברית. כאן המקום המיועד למפגש שבין הקב"ה לאדם: "וְנִוְעַדְתִּי לָךְ שָׁם וְדַבַּרְתִּי אִתְּךָ מֵעַל הַכַּפֶּרֶת מִבֵּין שְׁנֵי הַכְּרֻבִּים..."

הריאלי, הבדיוני והסמלי

הכרובים הם אחת מהיצירות הפלסטיות הדתיות הבודדות שאנו מוצאים בתורה, ובכך היא יוצאת דופן. דברים נכוחים בסוגייה זאת כתב משה דוד קאסוטו ז"ל בפירושו לשמות. הוא מסביר שהכפורות והכרובים היו מעין כסא סמלי המיועד למלך מלכי המלכים, והארון לפי זה – אינו אלא הדום רגליו הסמלי, ובו מונחים לוחות הברית, "חוקת" המלכות. מכאן התפיסה החוזרת בצורות שונות במקרא: "... וְהִשְׁתַּחֲוּוּ לְהֶדֶם רַגְלָיו" (תהלים צט, ה). אלא שעל הכסא אין פסל. הא-ל הנפגש עם האדם בקודש הקדשים, הרואה ואינו נראה, הוא מעבר לכל דמות. הכרובים מסמלים את המציאות כולה שאינה אלא כסא למלכות שמים: "הַשָּׁמַיִם כִּסֵּאֵי וְהָאָרֶץ הֶדֶם רַגְלֵי אֵי זֶה בֵּית אֲשֶׁר תִּבְנֶנּוּ לִי..." (ישעיהו סו, א).

לאור דברים אלה מעורר מ"ד קאסוטו שאלה שכבר הועלתה על ידי רבי יהודה הלוי: אם היצירה הפלסטית הקדושה אינה אסורה מכל וכל, למה עשיית העגל בסיני, ולאחר דורות בדין ובבית אל, הייתה פסולה? הלא הבדל יסודי היה קיים בין עגלי ירבעם לבין עבודת הבעל שבימי אחאב. העגל לא היה עבודה זרה ממש, אלא מעין 'כסא' אלטרנטיבי לא-ל הסמוי מן העין. אם כך, מה בין הכרובים לעגל? לפי קאסוטו ההבדל נעוץ היה בכך, שהעגל היא דמות ריאלי, ואילו הכרובים הן יצירות דמיוניות, "וסיבתה של הבחנה זו ברורה: מי שרואה את תמונת הכרובים, ויודע שהם יצירות דמיוניות, מבין בקלות שאינם אלא סמל, ולפיכך אינו עלול לטעות ולייחס להם אופי אלוהי ממש, ואילו מי שרואה תמונת שור, ויודע שיש שוורים בעולם, והם יצורים בעלי עצמה כה כבירה וכוח כה כביר של פוריות, שהעמים האליליים ראו בהם תכונות אלוהיות... עלול היה לטעות ולייחס לאותה התמונה ואף לשוורים החיים אופי אלוהי ולעבדם כאלים". מדהים! המסקנה הנובעת מדברים אלה מדהימה: חטא העגל מייצג את הסכנה העומדת בפני האדם: אובדן האפשרות להבחין בין הריאלי, הבדיוני והסמלי.

הבחנה זאת היא סודה של הפרשנות ותנאי הכרחי להבנת המציאות. זה אחד היסודות של ההגות הרמב"מית, שהזהיר אותנו שללא הבחנה זאת האדם הדתי עלול ליפול למה שהיינו יכולים לכנות מלכודות מסוכנות, לאלילות, ובתוך האמונה המונותיאיסטית עצמה ל"פונדמנטליזם". כך הזהיר אותנו הרמב"ם מלקחת אגדות סמליות או דמיוניות כפשוטן. דוגמה משל הרמב"ם עצמו תבהיר את הסוגייה (מורה נבוכים, ג, כג). היא מתייחסת לדמות הלוחית המתואר בספר איוב (פרק מ). לפי הרמב"ם מחבר

איוב מתייחס ללויתן כדמות בדיונית שנוצרה מתוך קולאז', "צירוף של תכונות גופניות" שנלקחו מהחיות, הדגים והעופות. כדי להגיע לאמת, עלינו להיות זהירים במתודה בה אנו משתמשים, אם ב'פשט' הריאליסטי, ב'רמז' שבבדין וב'סוד' שבסמליות. נתחדשה לנו מתוך כך מצווה יהודית נוספת, גדר שעולמנו הפוסט-מודרני מתאוה לפרוץ: "לא תסיג ותפרוץ גבול הז'אנרים אֲשֶׁר גָּבְלוּ רַאשֵׁינִים", שהרי אם אין הבדלה בין בדיון, סמל וריאליזם, דעת מניין? אל נא נמחוק את ההבדל שבין העגל לבין הכרובים.

בעידן האמת המתגוננת

בימינו אלה חזרנו לדון ב'הספציאליסט' סרטו של אייל סיון (משנת 1999) על משפט אייכמן. 'הספציאליסט' מתבסס על סרטי הצילום האורגינליים של המשפט, וכמו כל סרט תעודה הוא תוצאה של עיבוד ועריכה. הלל טרייסטר, המנהל לשעבר של ארכיון הסרטים היהודי על שם ספילברג באוניברסיטה העברית בירושלים, בו מצוי אחד העותקים של הסרטים האורגינליים, ערך מחקר על הסרט וקבע שיש בו מניפולציות לא הגונות. כך למשל, העיר לגבי עדותו של פרוידגר - דמות הנתונה בוויכוח – שהבמאי "לא רק השמיט את החלקים הקרינליים של עדותו, אלא באמצעות עריכה מתוחכמת הצליח לשים בפיו של העד טענה מזויפת המצדדת בהפך הגמור" (הארץ, 31/1/05).

בכל סרט יש סכנות. איך ניסח זאת אחד מבני. ניתן להיות "נבל בזכות האומנות". אך בסרט תיעודי יש רמה נוספת. האם יש מעמד מיוחד לסרט תיעודי? אין ספק שבכל עריכה יש מניפולציות, ביסודן טכניות ואומנותיות, אך לפעמים הן תוצאה מודעת או בלתי מודעת של עמדות אידיאולוגיות ופילוסופיות. אולם, יש הבדל גדול בין לא לומר את כל האמת לבין לשקר ולהמציא 'אמת'. כל סרט דוקומנטרי הוא חתך מסוים של המציאות, אבל אם הבמאי "תופר" קטעים שונים ויוצר מתוך כך עובדות שלא היו, הוא פוגע באחד העקרונות של האתיקה התעודית. ללא אתיקה זאת הסרטים הדוקומנטריים יעוותו את מהותם, ויהיה בכך אובדן לאנושות. החיים ייהפכו למשפט ללא עדים. העיקרון המרכזי של האתיקה התיעודית הוא הדרך ארץ בפני האמת. ואכן, אנו חיים בעידן בו עלינו לעזור לאמת המתגוננת בשאריות כוחותיה.

צעד נוסף הוא עיון בפילוסופיה של הבימוי. באחת הסצינות של ה'ספציאליסט' רואים אנו את אייכמן עוזב את תאו כדי להתבונן במפה התלויה בקיר. התובע גדעון האוזנר מצטרף אליו, וכך הם נראים זה לצד זה, כשגבם למצלמה. התמונה מתערפלת, ולפנינו שני אנשים קרחים, לובשי שחורים, כמעט זהים. בתמונה אחרת, גוער השופט בהאוזנר. אחריה הרכיב הבמאי תמונה מהתרחשות אחרת לפיה מוציא התובע את חמתו על אייכמן החלש, ומשפיל אותו בקולניות. העיקרון ברור. יש כאן רצון לצייר את אייכמן כביורוקרט קטן וחלש, שהועמד לדין כאחת המניפולציות של הפוליטיקה הישראלית. אולם, יש כאן יותר מזה.

כדי להבין את המסר הפילוסופי הטמון בתמונות אלו, רוצה אני לפנות לספרו של פרימו לוי "השוקעים והניצולים" (עמ' 36). הוא מתייחס בו לאחד מסרטיה של הבמאית האיטלקית ליליאנה קבלי (Liliana

Cavali), סרט שהוא לדבריו 'יפה ומזויף גם יחד', ולדעתי גם 'מתועב'. בפירושה לסרטה טוענת קבלי: "כי בכל חוג, בכל קשר, קיימת דינמיקה של קרבן-תליין, המתבטאת פחות או יותר בברור ומתקיימת לרוב ברובד תת-מודע". הרוצח בחר להיות סדיסט, הקורבן בחר להיות מזוכיסט! או, כדבריו האירוניים של אחד המבקרים של חנה ארנדט, "את צודקת, היהודים הרגו את עצמם באמצעות הגרמנים". מצד שני, כדבריו של במאי 'הספציאליסט': "האם אני אשם ששניהם קירחים ולובשים שחורים?" במילים אחרות, נאמר כאן בסמלים קולנועיים שההבדלים בין התובע לנאשם, בין הרוצח לקורבן, אינם תהומיים. תשנה את הסיטואציה והתפקידים יתהפכו. מספיק לסובב את הבמה והתובע יעמוד מול הנאשם בפישוק רגליים כשידו על האקדח...

אינני חושב שניתן לומר על דברים אלה יותר מתגובתו של פרימו לוי לדבריה של קבלי: "אינני בקיא בתת-מודע ובמעמקי הנפש... אינני יודע ואין לי עניין רב לדעת אם במעמקי נפשי מקנן לו רוצח, אבל יודע אני שהייתי קרבן על לא עוול בכפי ולא הייתי פושע. אני יודע שהיו רוצחים... והם נמצאים עדיין, בגמלאות או בשירות, ואני יודע שלבלבל ביניהם ובין קרבנותיהם זו מחלה מוסרית, הרגל אסטיטיסטי מגונה, או אות מבושר רע של שותפות לדבר עבירה. ומעל לכל, זהו שירות רב-ערך המוגש (מרצון או שלא מרצון) למכחישי האמת. אני יודע... שבלבול בין שני התפקידים פירושו לרצות לסלף מן היסוד את הצורך שלנו בצדק". כמה קל בקולנוע להפוך כרובים לעגל! כמה מתועב!